

## **NNWEMAGBA ASỤSỤ NYE ECHICHE NA NSIRIHỤ ASỤSỤ IGBO**

**Patrick Umezi**

Department of Igbo, African and Asian Studies  
Nnamdi Azikiwe University, Awka  
ikennaumezi@yahoo.com

### **Ụmịedemede**

Nchọcha a bụ maka nnwemagba asụsụ nye echiche na nsirihụ asụsụ Igbo. Ihe nwanchọcha bu n'obi bụ ichọputa etu asụsụ si nwe agba nye echiche na nsirihụ asụsụ Igbo. O gbasoro atụtụ Sapir na Whorf (1948) wee nye nkọwa ya. Ka e mechara nchọcha a, a chọputara na nnwemagba asụsụ nye echiche na nsirihụ asụsụ Igbo putara ihe n'ebe ndị a: etu ndị Igbo si agụ ihe aha; Etu ha si agụ ihe ọkpụ aha dị iche na etu ha si agụ ihe mbia mbia aha, site n'ihe nhurunuche dị iche iche, okwu mbite, site n'imeputa ihe ọkpụ dị iche iche, na kwa site na nsinakwukwonso. Ihe ndị a gosiri na asụsụ nwere agba nye echiche na nsirihụ asụsụ Igbo.

### **Mkpolite**

Filosofị asụsụ bụ akụkụ amumamụ asụsụ na-agba mbọ ichọputa ma kowaa ihe gbasara asụsụ n'ebe o na-agbagwoju ndị mmadụ anya. Otụtụ ihe gbasara asụsụ bụ nke a na-agbagha na filosofị asụsụ. Otu n'ime ha bụ asụsụ na echiche kedu nke nwere agba nye ibe ya? Mgbagha a ka dị ruo taa. Ufodu si na o bụ asụsụ ka echiche wee nwe agba maka na o bụ asụsụ na-amuta echiche, ebe ufodu kwenyere na o bụ echiche na-amuta asụsụ. N'aka nke ozo ndi otu nke ato si na asụsụ na echiche na-agako onu. Ihe o putara bu na o nweghi nke ka ibe ya. Ha si na e wepu echiche, asụsụ agaghị adi, e wepukwanu asụsụ, echiche agaghị adi.

A bịa na ndi kwenyere na asụsụ nwere agba nye echiche, ha na-akowa na o bụ asụsụ na-enye ndi mmadụ echiche ha ji achikoba ihe ha na-eme na mmekorita oha na eze. Otụtụ ndi mmadụ edeela banyere nnwemagba asụsụ nye echiche na nsirihụ asụsụ di iche iche iji kwuwaputa na nkwenye ha bu okaibe; mana o nwebeghi onye derela maka nnwemagba asụsụ nye echiche na nsirihụ asụsụ Igbo. Nke a gosiri na e nwere oghere e kwesiri imechi nihi na e kwesiri ichọputa etu nkwenye a si buru eziokwu na nsirihụ asụsụ Igbo. O bu nke a kpatara nwanchọcha ji kpebie ime nchọcha n'isi okwu a.

### **Ntuleghari Agumagu**

N'ebe a nwanchọcha ga-atuleghari nkowa ndi mmadụ merela n'isiokwu na kwa ihe ndi ozo e derela n'isiokwu.

### **Nkọwa Asụsụ na Echiche**

Van na Robert (2001) kọwara asụsụ dị ka usoro mmekọrịta nke ndị mmadụ si eji okwu ọnụ na akara ndị ọzọ eme ka a mata ihe ha bu n'obi.

Trask (2007) n'aka nke ya si na asụsụ bụ ụzọ obodo maọbụ agburu dị iche iche si emekọrịta site n'okwu ọnụ, ihe e dere ede maọbụ akara dị iche iche nke na-eweta ndịiche site n'otu obodo ruo n'ọzọ, maọbụ site n'otu agburu ruo n'ọzọ.

Lyons (1981) na-ekwu na asụsụ bụ usoro nhazi mmekọrịta ọhannaeze nke ihe mejupụtara ya bụ ụda, mkpuruokwu na asụmasụ site n'otu obodo ruo n'ọzọ.

Caianiello (1961) kọwara echiche dị ka inọdu na mmụọ maka otu ihe, maọbụ ilegara otu ihe anya, ịtu alo, maọbụ atumatụ gbasara otu ihe maọbụ nke ọzọ.

Pinker (2008) n'aka nke ya si na echiche bụ atumatụ maọbụ ịchikọta ọtutụ atumatụ nke ga-eme ka a chigharịa mmụọ maka otu ihe maọbụ nke ọzọ.

Ndị niile kọwara asụsụ na echiche dị ka anyị si hụ n'ebe a gbariri nke ukwuu; mana etu o si metuta nchọcha a, asụsụ bụ ụzọ dị iche iche ndị mmadụ si eji okwu ọnụ na omume nke nwere nghota n'etiti ndị nwe ya wee enwe mmekọrịta n'etiti onwe ha.

N'aka nke ọzọ, echiche bụ usoro mmadụ ji abanye n'ime onwe ya wee chigharịa uche gbasara gburugburu na kwa ihe ndị ọzọ metutara ya.

### **Ntuleghari Ihe ndi E Derela n'Isiokwu**

Whorf (1956) mere ka anyị mata na asụsụ dị iche iche na-eme ka ndị mmadụ nwee nsirihu dị iche iche. O gara n'ihu kwuo na asụsụ bụ ugegbe ndị nwe ya (asụsụ) ji ahụ ụwa. Na nkọwa ya, o bụ asụsụ na-enye ndị mmadụ echiche maka ihe ndị di n'ime ụwa ma ndi a na-ahụ anya na ndi a naghị ahụ anya.

Nchọcha Whorf bara uru nke ukwuu maka na o nyere aka wee kọwaa mmekọrịta di n'etiti asụsụ na echiche ka o si metuta mmekọrịta mmadụ na ibe ya. Nchọcha ya so wee tọ ntọala maka nkwardo na ikowa etu asụsụ si nwe agba nye echiche. O yitere nchọcha a maka na ha abụọ na-ekwu maka nnwemagba asụsụ nye echiche. Mana o dikwa iche na ya maka na nchọcha Whorf na-arutụ aka n'asụsụ ụwa niile, mana nchọcha a bụ maka nnwemagba asụsụ nye echiche na nsirihu asụsụ Igbo. Ya bụ na nchọcha ya egboghi nsogbu nchọcha a.

Langacker (1991) n'aka nke ya na-akowa na obodo obula na agburu obula nwere nsirihu e jiri mara ha. Nke a bu etu ha si ahuta uwa ma na-egosiputa ya site n'asusu ha. O bu nke a kpatara na ndi obula agaghi echeli echiche banyere okwu obula adighi n'asusu ha. O gara n'ihu kwuo na ka asusu na-ebitewanye okwu ka asusu ahụ na-etowanye, echiche ndi nwe ya a na-agbasawanye.

Nchocha Langacker bara uru nke ukwu. O na-egosi na echiche gbadoro ukwu n'asusu. Ka asusu na-eto ka echiche ndi nwe ya na-agbasawanye, maka na o bu asusu bu ide ji echiche. Ihe adighi n'asusu agaghi abatanwu ndi nwe asusu ahụ n'uche. Nchocha ya yiri nchocha a maka na ha abuo na-ekwu maka nnwemagba asusu nye echiche mana o di iche na nchocha a maka na nchocha a gbadoro ukwu na nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo. Ya bu na nchocha Langacker egboghi nsogbu nchocha a.

Anedo (2013) kowaputara na o di uzọ ihe ato a na-ebu n'obi ma a na-eme nchocha maka mmekorita di n'etiti asusu na echiche. Nke mbu bu ndinasusu ahụ bu isi nchocha. Nke abuo bu nkwenye n'etu mmadu ga-esi ghota asusu na echiche. Nke ato bu ibu n'obi na ime nchocha ntulekorita n'asusu si n'omenala di iche iche na-ebute nsogbu n'usoro nchocha nke mgbochi ya na-esi ike.

Nchocha Anedo bara uru nke ukwu maka na o nyere aka n'imatawanye mmekorita di n'etiti asusu na echiche. O yiri nchocha a maka na o na-arutu aka n'asusu na echiche. N'aka nke ozọ, o di iche na nchocha a maka na nchocha Anedo na-ekwu maka asusu niile ebe nchocha a bu maka nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo. Nke a gosiri na nchocha a ka di mkpa.

Lehman (1993) choputara na oru asusu na-aru abughi naani inabata ozi na kwa izipu ozi n'uwa; mana o nokwuazi oru igbazi ka echiche ndi mmadu si aga.

Nchocha Lehman bara uru nke ukwu niihina o nyere aka n'ikowami oru asusu na-aru nye echiche iji gosi n'ezie na asusu nwere agba nye echiche. O yitere nchocha a maka na o na-akowa etu asusu si agbazi echiche. O dikwuazi iche na nchocha a maka na nchocha a gbadoro ukwu na nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo, ebe nchocha Lehman na-arutu aka n'oru asusu na-aru nye echiche.

Ewelu (2010) na-akowa na o di uzọ nkwenye ato iji gosi na asusu nwere agba nye echiche. Nke mbu bu udidi na agwara asusu obula na-ekpebi etu ndi nwe ya (asusu) si eche echiche, erote ihe nakwa ahụ uwa. Nke abuo bu nkwenye na asusu di iche iche na-ahụ uwa

n'uzo di iche iche na-agbazikwa etu ndi nwe ya si ahụ uwa. Nke ato bu nkwenye na ndiche di n'asusu na-emetuta mmekorita ohanaze. Na nkwenye ato ndi a, o si na nke mbu kacha wee sie ike, nke abuo na-esote ya, ebe nke ato esichaghi ike.

Akwanya (1999) na-akowa na o bu site n'asusu ka e ji enye ma ihe a na-ahu anya, ma ihe a naghị ahụ anya echiche. Akuko ifo niile gbasara ala mmuo maobu obodo umu anumanu na ihe nharunuche niile bu asusu na-akpalite ha ma nye ha echiche n'obi mmadu.

Nchocha Akwanya bara uru nke ukwu maka na o kowara na e wepu asusu, ihe nharunuche agaghi enwe echiche o bu. Ya na nchocha a yitere maka na ha abuo na-ekwu maka nnwemagba asusu nye echiche. N'aka nke ozo, ha di iche maka na nchocha Akwanya na-ekwu maka etu asusu si enye aka n'imata ihe nharunuche, ebe nchocha a na-ekwu maka nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo.

Piaget (1968) na nkowa o nyere maka uto umuaka na-akowa na o bu asusu na ihe ndi ozo ka echiche ji eto. O kowara na asusu di mkpa maka echiche umuaka itu uto. N'aka nke ozo, o si na e wepugodu asusu, echiche ga-eto mana asusu na-enyere ya aka n'uto. Nchoputa ya nyere aka maka ichoputa etu asusu si didebe mkpa maka uto echiche nwata o bu.

### **Nchikota Ntuleghari Agumagu**

N'agumagu ndi a niile a tuleghari, a choputara na otutu ndi mmadu agbaala mbo ime nchocha iji kwado otu ndi na-ekwu na asusu nwere agba nye echiche. N'agbanyeghi mbo niile ha gbara, o nwebeghi onye derela maka nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo. O bu nke a ka nwanchocha ji kaa obi ibagide oru nchocha a.

### **Atutu Nchocha**

Nchocha a ga-agbaso atutu Sapir na Whorf (1948). Edward Sapir na nwata akwukwo ya bu Benjamin Lee Whorf bu ndi bu isi a huru wee kwaba okpu n'atutu a. Ha na-akowa na o bu site n'asusu mmadu ka onye ahụ si ahuta uwa. O bu site n'asusu ka mmadu si eche echiche. O bu ebe asusu onye obula jedebere ka echiche ya na-ejedebe. Ya bu oge, gburugburu na nsirihu di iche iche na-adị iche site n'asusu ruo n'asusu.

Whorf choputara nke a mgbe o mere nchocha puru iche site n'inyocha asusu Hopi na asusu ozurumbaonu nke ndi Iroopu. O choputara na etu asusu ndi Hopi si di iche n'asusu

ozurumbaonụ nke ndị Iroopu, etu ahụ kwa ka echiche ha si dị iche. Ọ bụ etu a ka Whorf si gbado ụkwụ na nkwenye onye nkuzi ya bụ Sapir wee tụtuta atụtụ a.

Ka o si dị, atụtụ Sapir na Whorf gbara mkpị. Ha dị agba abụọ pụtara ihe n'atụtụ a. Ha bụ agba ike na agba nro.

**1) Agba ike:** Nke a bụ agba nke a kpọrọ mkpebi asụsụ. Ọ bụ agba atụtụ na-akọwa na-asụsụ na-ekpebi etu ndị nwe ya si eche echiche nakwa etu ha si ahụta ụwa.

Agba a riri mperi nke ukwu maka na ndị mmadụ katoro ya maka na otụtụ ndị mmadụ ekwenyeghi na asụsụ nwere mkpebi bụ ejechaa agwụ n'etu ndị nwe ya si eche echiche nakwa etu ha si ahụta ụwa.

**2) Agba nro:** Nke a bụ agba nke a kpọrọ nnwemagba asụsụ. Agba nke a na-akọwa na asụsụ obula nwere agba nye etu ndị nwe ya si eche echiche. Ọ bụ agba nke a ka ndị mmadụ ka wee nabata. Ọ bụ nchọcha e mere n'agba nke abụọ a ka e ji nweta agba nke atọ bụ mmekọrịta asụsụ na echiche. Ọ bụ eziokwu na agba nke atọ a apụtaghị ihe nke oma, ọ na-adabere n'agba nro wee na-arụ arụ. Ọ bụ ya bụ agba kacha dị nro. Ọ na-akọwa na asụsụ dị iche iche na-akpata omume dị iche iche dị ka o si metuta asụmasụ. Ọ na-akọwa na asụsụ nwere agba nye echiche.

Ọ bụ atụtụ a ka ndị kwenyere na asụsụ nwere agba nye echiche ji arụ ọrụ otụtụ oge, maka na o nyere aka n'ikowami nnwemagba a nke oma. Ya bụ na edemede a ga agbado ụkwụ n'agba nro wee na-enye nkowa.

## **Mputara Ihe Nnwemagba Asụsụ Nye Echiche na Nsirihu Ndị Igbo**

Nnwemagba asụsụ nye echiche dị ka o si dị na nsirihu ndị Igbo pụtara ihe n'ebe ndị a:

### **a) Etu ndị Igbo si Agụ Ihe Aha**

Etu ndị igbo si agụ ihe aha gosiri na asụsụ nwere agba n'ebe echiche no. Nke a pụtara ihe n'uzo ha si agụ ihe okpu aha nakwa uzo ha si agụ ihe mbia mbia aha.

### **i) Ihe Okpu**

Ndị Igbo na-agụ ihe okpu aha dị ka nsirihu asụsụ ha si dị. Aha ndị a na-akwuru onwe ha na achoghi ihe mgbakasa obula.

Ọmụmaatụ: ekwe, ụlọ, ọgwụ, elu, ntị, nkata, ụgbọ, mmiri, ala, ọnwá, atụrụ, kpakpando, wdg. Ọ bụ ihe ndị dị n'asụsụ ha ka ha si eche echiche. Ihe ndị adịghị n'asụsụ ha anaghị abịa ha n'echiche.

## ii) Ihe Mbịa Mbịa

Ndị Igbo na-esi n'ihe ndị dị n'asụsụ ọkpụ ha wee na-enye ihe mbịa mbịa aha; maka na echiche ha gbadebere ụkwụ n'ihe ndị dị n'asụsụ ha. Ọ bụ nke a kpatara na aha ihe mbịa mbịa na-abụkebe okwu a gbakwunyere ihe; mana a bịa n'asụsụ nwe ihe ndị ahụ (dị ka asụsụ Bekee), ha na-abụkarị otu mkurūokwu kwụrụ onwe ya. Ọmụmaatụ:

Ekwentị - Hand-phone

Ụlọọgwụ – hospital

Ụlọakwụkwọ – school

Ụlọahịa – Market

Ụlọọrụ – Office

Ụlọụka Church

Ụlọezumezu – Auditorum

Ụgbọala – motor

Ụgbọelu – aeroplane

Ụgbọmmiri – ship

Ụgbọoroko - train

Ọmụmaatụ ndị a gosiri na ọ bụ ihe ọkpụ abụọ ka e jikọtara ọnụ wee nye ihe mbịa mbịa ndị a aha. Nke a gosiri na ọ bụ echiche si n'asụsụ ọkpụ ka e si nweta aha ọhụụ ndị a. Ọ gosiri na ha adịbughi n'echiche ndị Igbo maka na ha adịbughi n'asụsụ ha. Ya bụ na e wepu echiche si n'asụsụ Igbo, a gaghị enwe ike ịgụ ihe mbịa mbịa ndị a aha.

## b) Ihe Nhurūnuche dị Iche Iche

Ihe ndị a naghị ahụ anya nwegasiri aha n'asụsụ Igbo iji gosi na ọ bụ n'asụsụ ka echiche si epulite. E wepu asụsụ, ihe ndị a agaghị adị n'echiche ndị Igbo maka na a naghị ahụ ha anya.

Ọmụmaatụ: ndị mmụọ, eluigwe, ọkụ mmụọ, ihunanya, eziokwu, wdg.

Ọ bụ echiche asụsụ nyere ihe nhurunuche ndi a ka ha na-enwe n'ebe ndi nwe asụsụ ahụ nọ. O nwebeghi onye huru ndi mmuo anya mara ka ha di; mana o bu site n'asusụ ka ha si enwe echiche n'ime mmadu. E wepu asusụ, o nweghi onye ga-enwe echiche obula maka ihe nhurunuche. Nke a gosiri na asusụ nwere agba nye echiche.

### **Ch) Okwu Mbite**

Okwu mbite bu otu uzọ ndi Igbo si egosi na asusụ nwere agba nye echiche. Ha bu okwu ndi adibughi n'asusụ Igbo nke putara na ha adibughi n'echiche ndi Igbo.

Omumaatu: Sayensi, komputa, osikapa, Bishopu, Aati, fakolti, Poopu, mango, windo, oroma, karotu wdg.

Otu ihe ozọ putara ihe bu na otutu okwu mbite na-ada iwu ndakorita udaume Igbo. Ha anaghi agbasocha iwu nsupe asusụ Igbo di ka o si metuta ndakorita udaume. Omumaatu: Kpakpando, kukumba, kabeeji wdg.

O bu mgbe asusụ bitere okwu ka ha na-enwe echiche n'ebe ndi nwe asusụ ahụ nọ. O buru na asusụ enyeghi ihe ndi a aha, ha agaghi enwe echiche o bula. Mgbe okwu ndi a were aha, ha abanye n'echiche ndi Igbo nke na a kpoo nke obula aha, onye Igbo obula aghota ihe a na-ekwu maka ya.

### **d) Site n'Imeputa Ihe Okpu**

Etu ndi Igbo si emeputa ihe okpu gosiri na asusụ Igbo nwere agba nye echiche n'ebe ndi Igbo nọ. Tupu obibia ndi ocha n'ala Igbo, ihe okpu niile ndi Igbo meputara bu site n'ihe o di ka Chi si kee ya nke gosiri na o bu n'ebe asusụ ha jedebere ka echiche ha jedebere.

Omumaatu:

- 1) Ha si n'igu nkwu emeputa aziza e ji aza ulo.
- 2) Ha si n'osisi di iche iche atuputa ekwe, ikwe, odu, oja
- 3) Ha na-eji aja uru aru ulo ma were ahia di n'ohia kpuchie elu ya.

Nke a gosiri na n'oge ochie, o nweghi mgbe ndi Igbo ji eche echiche maka iruputa ugboala maobu inyinyaigwe, maka na ihe ndi ahụ adighi n'asusụ ha nke mere na o dighi ha n'obi; mana ka afọ na-aga, ufodu ihe mbia mbia na-ewere onodu n'ala Igbo, ndi Igbo a muru n'oge ogbara ohu na-ahuta ihe ndi mbia mbia di ka ihe okpu. Nke a mere ka echiche ha na-

agbanwe banyere imeputa ihe ohuu. O bu ya mere ndi Igbo ji aruputa ihe ohuu site na sayensi na nkanuzu. Maka na ihe ndi ahụ adila n'asusu Igbo nke putara na o dikwu n'echiche ha.

#### **e) Nsinakwukwonso**

A bja n'akwukwo nsọ e gosiri na ntọala ndiche di n'asusu butere ndiche di n'echiche. N'akwukwo Mbido 11: 1-9, e gosiri etu ndi mmadu si choo iwu ulo elu ga-etolu n'eluigwe ka ha hu Chukwu anya. Chukwu tinyeere ha oghaghara site n'iwetere ha ndiche n'asusu, ndiche n'asusu a weteere ha ndiche n'echiche. Nke a mere na ha anakwaghi aghota ihe ibe ha na-asu. Maka na echiche ha adila iche niihina asusu ha di iche.

Nke a gosiri na asusu nwere agba nye echiche, maka na ndi a e gosiri n'akwukwo nsọ na-asubu otu asusu ma nwee otu echiche nke mere ha ji kwekorita, kpebie iru ulo elu; mana mgbe e tinyere ndiche n'asusu ha, ndiche batakwuaziri n'echiche ha.

#### **Nchikota**

Na nchocha a bu maka nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo, a huru ka ndi mmadu si gbaa mbo igosiputa na asusu nwere agba nye echiche. Mana n'ime mbo ndi ahụ niile, o nweghi onye derela maka nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu ndi Igbo. Nke a mere ka nwanchocha gbaa obara iji hu na e mere nchocha di otu a na nsirihu asusu Igbo. Mgbe e mechara nchocha a, a choputara na nnwemagba asusu nye echiche na nsirihu asusu Igbo putara ihe n'etu ndi Igbo si agu ihe okpu na ihe mbia mbia aha, nke a putakwara ihe site na ihe nharunuche nwegasiri aha n'asusu Igbo. E sikwuazi n'okwu mbite egosiputa nke a nakwa site n'etu ndi Igbo si emeputa ihe okpu di iche iche. Ozokwa bu omumaatu si n'akwukwo nsọ nke na-akowa na ndiche n'echiche sitere na ndiche n'asusu.

#### **Mmechi**

Na mmechi, a choputara na nwanchocha mejuputara ebumnobi ya nke bu ichoputa etu asusu si nwe agba nye echiche na nsirihu asusu Igbo.

**Nrumaka**

- Akwanya, A. N. (1999). *Language and habits of thought*. Nsukka: Afro-Orbis Publishers
- Anedo, O.A.A. (2013). The interactions of culture, language and cognition. *Igbo Scholars Journal*, Vol. 1, 116 – 137
- Caianiello, E. R. (1961). "Outline of a theory of thought-processes and thinking machines". *Journal of Theoretical Biology*. 204–35. Retrieved June 27, 2017.
- Ewelu, B. I. (2010). *Language and thought: A problematique in African philosophy*. Enugu: Delta publications.
- Langacker, R. W. (1991). *Foundations of cognitive grammar 2*. Standford: Standford University Press.
- Piaget, J. (1968). *Le langage et la pensee chez l'enfant*. Neuchatel: Delachau et Niestle
- Pinker, S. (2008). *The stuff of thought: Language as a window into human nature*. New York: Penguin Books
- Lehman, J. F., Newell, A., Polk, T. & Lewis, R. L. (1993). "The role of language in cognition: A conceptual inquiry" In: Geirsson, H. & Losonsky, M. *Reading in language and mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Lyons, J (1981). *Language and linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trask, R. L. (2007). *Language and linguistics: The key concepts* New York: Harvester Press Limited
- Van, V. Robert, D. (2001). "Functional linguistics". In: Mark Aronoff, M & Rees-Miller, J. *The handbook of linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Whorf, B. L. (1956). *Language, thought and reality*. Cambridge, MA: MIT Press.